

La capella romànica del castell de Sant Iscle (Vidreres)

JOAN LLINAS I POL
Arqueòleg Janus, S.L.

Quaderns de la Selva, 18

•

Any 2006

p. 101 a 113

• CENTRE D'ESTUDIS SELVATANS •

L'estiu de 2005 van començar els treballs de recuperació del castell de Sant Iscle, que es van centrar sobretot en l'excavació arqueològica de la capella. Promogudes per l'Ajuntament de Vidreres, a qui el monument ha estat cedit temporalment per part del seu propietari, les excavacions es dugueren a terme sota la direcció tècnica de qui subscriu, amb la col·laboració de Josep Canyet i Castelló i amb els participants de tres camps de treball gestionats pel Grup d'Esplai Vidrerenc.¹

El castell de Sant Iscle es dreça al cim d'un turó de 146 metres a l'extrem nord-oest de l'Ardenya, a uns 2 km al sud-est del poble de Vidreres. És una fortificació rectangular, amb torres rodones als quatre angles, amb un cos tardà afegit a la banda de ponent i envoltat per un fossat.

La capella està situada a l'exterior i a tocar de la muralla oest del castell (fig. 1) i, tot i que queda a fora de la fortificació, està protegida pel fossat. Abans de les excavacions se'n podia apreciar únicament l'arrencament de la volta de l'absis, amb una finestra, i petites restes de les parets nord i oest (fig. 2). Això havia possibilitat tan sols assegurar que es tractava d'una construcció romànica i se'n donaven unes mesures, aproximades, de 7 per 9 metres². Les excavacions van permetre no tan sols documentar totalment aquesta construcció romànica, sinó també descobrir la magnitud i les característiques principals de les reformes que s'hi van fer amb el pas del temps: una reconstrucció total al segle XV, que fins i tot va canviar l'orientació de l'edifici, i una nova reforma al segle XVI³ (fig. 3).

Donada la gran quantitat d'informació que van proporcionar totes aquestes descobertes, ens centrarem exclusivament en l'edifici romànic original, del qual se'n van extreure dades suficients com per permetre'n un coneixement quasi íntegre.

Notícies documentals

Tot i que ja devia existir l'any 1194, donada la denominació del propi castell (*castrum Sancti Aciscli*)⁴, les primeres referències conegudes específiques de la capella daten del segle XIII. Sembla que s'hi venerava el cos de Sant Iscle, que diuen llegendes de mal comprovar que hauria estat portat des de Còrdova l'any 1010 arran de l'expedició catalana a aquesta ciutat, aleshores sota domini musulmà.

Tanmateix, l'any 1263 les restes foren traslladades al monestir de Santa Maria de Breda per disposició de Ramon de Cabrera, germà del vescomte Guerau VI, tot

1. En aquest sentit, cal destacar l'ajut i l'interès primordials de Joan Castillo, Pere Comalada i Jordi Daranas, així com la tasca de gent de l'Esplai i dels monitors dels camps de treball de l'any 2005: en Carles, la Mar, l'Eloi, la Montse, en Jordi i en Joan Enric.
2. *Catalunya Romànica*, vol. V, Barcelona, 1991, p. 349.
3. Els resultats finals d'aquestes excavacions, amb les tres fases de la capella descrites, es troben a: LLINÀS, J., "Primeres excavacions al castell de Sant Iscle: la capella i el pati porticat", *El Rec Clar*, 31, octubre 2005, p. 4-7. Actualment està en fase de preparació una publicació monogràfica sobre la capella, de la qual el present article n'és un extracte.
4. PONS GURI, J.M., "Un cartulari de la Comanda de la Milícia Hospitalària a Sant Celoni", *circULAR Archivo Histórico Fidel Fita*, 14, Arenys de Mar, 1962, p. 137.

i que romangueren a la capella diverses relíquies⁵. L'any 1339 el bisbe de Girona, trobant-se al castell en presència dels vescomtes Bernat II i Tímbor, va obrir una arqueta que contenia 62 fragments d'ossos del sant i se'n va endur alguns, que va repartir per diferents centres religiosos perquè hi fossin venerats⁶.

En aquesta època, la capella –com el castell– es trobava en ple funcionament. L'any 1329 se sap que tenia clergue propi i el 1349 els vescomtes hi van fundar un benefici, sota l'advocació dels sants Iscle i Victòria, que assegurava el manteniment de la capella i que un capellà beneficiat en tingués cura⁷.

Trets generals

La primera capella del castell de Sant Iscle era un petit edifici exempt, de trets típicament romànics i clarament separat i distingit de la resta de construccions del castell. Va ser construït en un petit replà inferior que hi havia a ponent de la capçalera de la muntanya, on s'hi dregava el castell pròpiament dit, que aleshores era més petit i, per tant, estava força més separat de la capella que no pas actualment, en què els dos edificis pràcticament es toquen. El que encara no sabem segur és si ja en aquest primer moment el fossat delimitava per ponent la capella –de manera que quedava protegida dins del clos del castell–, o bé si s'hi podia accedir lliurement des

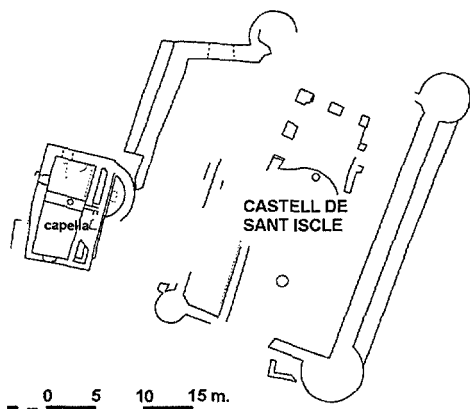

Fig. 1. Planta del castell de Sant Iscle, amb la situació de la capella respecte del castell.

- La notícia la dóna al segle XVII Antoni Vicenç Domènech: *la verdad es, que aunque quedaron en Córdoba en la venida de los Moros a España, después fueron llevadas sus santas reliquias a Cataluña, al lugar de Vidreres, y puestas a un castillo del Bizconde de Cabrera, llamado San Acisclo, y después el Bizconde les dio a San Salvador de Breda. Como consta de algunos autos, y se saca de un auto autentico, que yo he visto en el Archivo del monasterio de San Salvador de Breda* (DOMÈNECH, A.V., *Historia general de los santos y varones ilustres en santidad del Principado de Cataluña*, Girona, 1630, p. 214). Cal dir que la vila de Breda preserva encara les relíquies dels sants Iscle i Victòria, que són, també, patrons de la localitat.
- En la visita hecha á esta iglesia por Arnaldo, obispo de Gerona, el día 22 de Octubre del año 1339, celebrando el oficio, abrió con mucha devoción una arquilla de piedra labrada donde se hallaban sesenta y dos pedazos de hueso de San Acisclo, como lo acreditaba la escritura que se encontró junto con los mismos; de los cuales el Obispo tomó cinco en sus manos, á saber: uno para él y otro para que él mismo lo llevase y diese á la iglesia catedral de Gerona; dieron otro a las monjas del monasterio de Valldemaria; otro al monasterio de frailes menores de Gerona; otro al venerable Hernando de Canet; otro á la iglesia de San Acisclo de Bâscara y otro al Prior de Predicadores (nota: la escritura dice cinco, pero por las donaciones se ve que fueron siete los que se sacaron). Los que quedaron los volvieron, con gran devoción, dentro la arquilla donde fueron hallados (MONTSALVATGE, F. *Nomenclátor histórico de las iglesias parroquiales y rurales, santuarios y capillas de la provincia de Gerona*, XVI, Olot, 1908, p. 295-296).
- MARQUES 2000, p. 154; FORMIGA 2002.

Fig. 2. La capella abans de l'excavació. Podem veure'n les restes de l'absis, a la dreta, i com despunta el mur nord, a l'esquerra.

de l'exterior; caldrà esperar que l'avenç dels treballs arqueològics arribi al fossat per esbrinar-ho.

Que la capella de Sant Iscle era un edifici romànic és quelcom que mai s'ha posat en dubte gràcies a l'afortunada circumstància de la conservació, quasi fins a la volta, de la paret del fons de l'absis. La decisió de no enderrocar aquest element arquitectònic, que va esdevenir inútil després de la gran reforma baixmedieval que afectà l'edifici, va fer que, malgrat l'abandó i l'espoli que ha patit la capella al llarg dels darrers dos segles, una part de l'absis, des la finestra fins a l'arrencament de la volta, es conservés i quedés a la vista per sobre dels enderroc i de l'espessa vegetació. Així, tots els investigadors que visitaren el lloc al llarg del segle XX notan sols pogueren afirmar on era la capella, sinó també que es tractava sens dubte d'una construcció romànica⁸.

La capella romànica de Sant Iscle era, indubtablement, un edifici petit, el just per donar servei a la reduïda comunitat (el castlà, la seva família, el reduït servei i una guarnició escadussera) que habitava aquest castell termenat durant els primers segles de la seva existència i per celebrar-hi actes de culte o celebracions ocasionals. Molt senzilla, estava formada per una nau de planta quadrada capçada a llevant per un absis semicircular, gràcies al qual la construcció, de 7'20 metres d'amplada, assolí exteriorment una longitud màxima de 9'90 metres (figs. 4 i 5).

8. *Catalunya Romànica*, vol. V, Barcelona, 1991, pàg. 349

Les parets exteriors de la capella eren fetes de pedres de la mateixa muntanya lligades amb un morter de calç bastant compacte. Només d'una manera esporàdica algunes d'aquestes pedres estaven ben tallades i treballades; la major part es desbastaven tan sols per la cara vista perquè la paret fos llisa, i es disposaven formant filades més o menys horitzontals i regulars, amb els nombrosos intersticis reblerts amb pedra més petita i pedrigolet. El gruix de les parets, tant les perimetrals de la nau com la de l'absis, era considerable ja que superava de poc el metre. Com la major part de les capelles romàniques, la del castell de Sant Iscle era un edifici petit, ferreny i sòlid, on predominava la línia horitzontal per sobre de la vertical, amb poques obertures i sense riscos arquitectònics remarcables.

La nau

La nau era quadrada, de 7'20 metres de costat, i si li restem el gruix de les parets, que superava el metre, quedava un espai útil interior de no gaire més de 25 metres quadrats. Tot i que les reduïdes dimensions de l'edifici no són gens inhabituals si mirem les altres capelles romàniques de diversos castells, els exemples de capella amb nau quadrada, com la nostra, a Catalunya són escassíssims. En tenim un a Sant Salvador del Corb, a Peramola (Alt Urgell)⁹; altrament, la nau de la capella de Sant Romà del castell de Rocabertí, a la Jonquera, una mica més petita que la nostra, és lleugerament rectangular, quasi quadrada¹⁰. Un tercer paral·lel, més proper, és l'església ubicada al nord i a l'exterior de l'església de Santa Maria de Bell-lloc d'Aro, a Santa Cristina d'Aro, sigularment ubicada dins les restes d'una construcció anterior, d'època paleocristiana¹¹.

L'estat de conservació de les parets exteriors de la nau és molt divers. La paret nord, d'una llargada de 7'13 m i una amplada de 105 cm, es conserva en una alçada màxima de 215 cm. Connecta a l'est amb el mur de l'absis mitjançant un plec senzill, i a l'oest amb el mur de ponent, amb el qual fa cantonada. Conserva part de l'arrebossat interior, de color blanc, que trobem en alguns punts en tres capes successives, fruit de les tres fases constructives de la capella. A la banda oest s'hi obre una antiga porta d'arc de mig punt, posteriorment cegada. Aquesta paret funcionà durant tota la vida de la capella, fins al segle XIX, amb poques modificacions, i d'aquí el seu relatiu bon estat de conservació.

També, i per la mateixa causa, es troba força ben conservada la paret oest. D'una llargada de 7'30 m i una amplada d'entre 105 i 115 cm, ens ha arribat en una alçada màxima de 315 cm (fig. 6). També conserva les diverses capes de l'arrebossat interior, de color blanc, i al centre s'hi obre la porta d'entrada a la capella romànica, que continuà funcionant amb la segona capella, fins a finals del segle XVI.

9. *Catalunya Romànica*, vol. VI, Barcelona, 1990.

10. *Catalunya Romànica*, vol. IX, Barcelona, 1990, p. 510 i 516.

11. *Catalunya Romànica*, vol. VIII, Barcelona, 1989, p. 308-309.

La paret sud, en canvi, està destruïda practicament del tot. D'una llargada de poc més de 7 m i una amplada de 105 cm, es desconeixia totalment i fou trobada arran de l'excavació arqueològica. Se'n conserva tan sols la darrera filada, ja que fou enderrocada al segle XV amb la construcció de la segona capella, que s'estenia cap a aquella banda. A diferència de la banda nord, no es va poder documentar el plec situat en el punt de contacte amb la paret de l'absis, degut a què en aquell punt hi havia restes pertanyents a les capelles posteriors, que s'han hagut de conservar.

Per llevant la nau estava oberta al presbiteri, i a tot volt de la part baixa de les tres parets que acabem de comentar, al nord, oest i sud, hi havia una banqueteta correguda de 30 cm d'amplada per 50/60 d'alçada que servia perquè els fidels s'hi poguessin asseure. Aquesta banqueteta, que degut a la superposició d'estructures pertanyents a la segona i a la tercera capelles i als efectes de les reformes posteriors només vam poder descobrir a l'extrem oriental de la paret nord, estava feta de pedres lligades amb morter de calç escairades per la cara vista, i recoberta d'un arrebossat blanc, també de calç (fig. 7).

El paviment de la nau era inicialment una capa de calç, que vam trobar únicament a tocar i tot al llarg de la banqueteta i del graó que donava accés al presbiteri. Tenia molt poc gruix i s'assentava sobre una preparació de terra argilosa, també molt prima, que anivellava les irregularitats del terreny natural. Aquest paviment

Fig. 3. La capella romànica al final de l'excavació. S'aprecien perfectament l'absis (a baix a l'esquerra), amb les restes de l'altar, i el perímetre format pels murs nord (a baix a la dreta) i oest (a dalt a la dreta, amb l'esvoranc de la porta). Les restes del mur sud s'endevinen a la part superior de la fotografia, al costat i paral·leles al graó més modern que separa la nau i l'absis de la segona capella.

fou majoritàriament destruït i substituït poc més tard (no hem pogut deduir la data amb precisió) per un enllosat, del qual només se'n conservava una petita part de la preparació, ja que –igualmente– fou arrencat en el moment de construcció de la segona capella, al segle XV.

S'entrava a la capella romànica almenys per dues portes. La porta principal es trobava a ponent, al centre del mur que tancava la capella per aquella banda. Parcialment conservada fins a l'actualitat, aquesta porta té, exteriorment, una llum de 74 cm, que assoleix els 100 cm a l'interior, gràcies a la corresponent inflexió darrera la llinda i els brancals i a una forma lleugerament oberta. Està en força mal estat degut al robatori de les pedres escairades que la delimitaven, i només en vam poder documentar els 45 cm inferiors. Segurament, era una porta amb llinda d'arc de mig punt, delimitada amb pedres escairades com a mínim pels dos costats visibles. Com veurem més endavant, amb la construcció de la segona capella aquesta porta continuà funcionant i no fou inutilitzada com a tal fins al bastiment de la tercera capella, a finals del segle XVI.

A la paret nord hi havia una altra porta (fig. 8). De 104 cm de llum a la banda exterior, s'ha conservat perfectament fins a l'arrencada de l'arc, a 140 cm d'alçada respecte a la llinda i del qual només podem entreveure'n la part inferior al costat oest. Les pedres que conformen els brancals són del mateix tipus que les de la resta del mur, és a dir, col·locades de manera força irregular i escairades només per les cares vistes. Aquesta porta fou paredada en un moment posterior, presumiblement arran de la desafecció de la capella romànica i de la construcció de la segona, i la presència dels arrebossats posteriors i de l'altar de la tercera capella adossat a la paret va fer que no la poguéssim documentar per la banda interior. En qualsevol cas, ens documenta un segon accés a la capella romànica, presumiblement secundari i ja que l'accés principal, com hem dit, seria per la porta del costat de ponent.

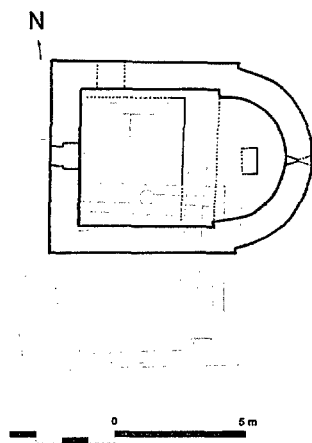

Fig. 4. Planta de la capella romànica de Sant Iscle.

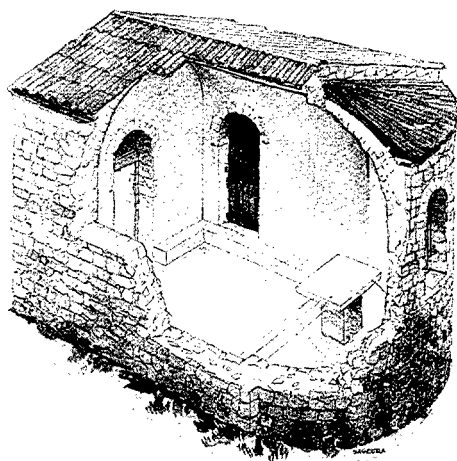

Fig. 5. Restitució de la capella romànica, vista des del sud-est (dibuix: Jordi Sagrera).

L'absis

El presbiteri de la capella romànica, ubicat dins l'espai semicircular de l'absis, es troba situat a llevant de la nau (fig. 4). D'una llum màxima de 4'73 m i una profunditat de 2'59 m, l'absis –completament llis i amb restes d'arrebossat blanc a la part inferior– s'obre a la nau, com hem vist, mitjançant un plec senzill. Tot i que els extrems de la paret de l'absis es van trobar molt malmesos arran de la construcció de la segona capella, la part central es conserva força bé, amb una finestra de doble esqueixada al centre, i fins i tot es pot apreciar l'arrencament de la volta de quart d'esfera del sostre, que es troba a 2'80 m d'alçada respecte del paviment. La part superior d'aquesta paret, des de la finestra cap amunt, ja era visible en el moment d'iniciar-se l'excavació, i la resta es va anar descobrint a mesura que els treballs avançaven. Bona part de l'absis es va trobar coberta per un estrat d'enderroc i abandó i, per la banda de ponent, es va poder apreciar com va ser desmuntat i amortitzat en part arran de la construcció de la segona capella i de les reformes posteriors (fig. 9).

El paviment de l'absis, de calç, es trobava a una major alçada que el de la nau. Tot i que aquest fet sol ser habitual, a Sant Iscle aquesta circumstància es deu també en part a condicionaments topogràfics, ja que la diferència de cota entre els paviments del presbiteri i de la nau de la capella original és de prop de 90 cm, excessiva i innecessària si no fos perquè ho manava el pendent natural de la muntanya. Aquest desnivell se salvava mitjançant uns graons –segurament tres– que

Fig. 6. Vista de la cantonada nord-oest de la capella, on s'aprecien l'aparell constructiu i l'alçada conservada, sobretot, del mur oest (a la dreta), de més de 3 metres.

Fig. 7. Sondeig que va permetre la descoberta de la banqueta interior perimteral de la nau (a l'esquerra), el graó inferior d'accés al presbiteri (a dalt) i les restes del paviment original de la nau, fet de calç.

s'estenien per tota l'amplada de l'edifici, entre els murs nord i sud. D'aquests graons només en vam poder documentar un i encara d'una manera molt parcial, degut a la presència de les restes d'èpoques posteriors que, en aquest sector, se superposaven a la capella romànica (fig. 7). Aquest graó, de 25 cm d'alçada respecte del paviment original de la nau, era fet de pedres i morter de calç i estava arrebossat amb morter blanc.

Al capdamunt del graó més alt, centrat, hi havia l'altar, del qual se n'ha conservat una part del basament, de planta quadrangular, construït amb pedres i un morter de calç molt sorrenc (figs. 9 i 10). D'una llargada de 110 cm, se'n desconeix l'amplada, ja que es va trobar seccionat a ponent per la construcció de dos murs de les capelles més modernes. Darrera l'altar es van documentar les empremtes d'una estructura, probablement de fusta, que hauria estat clavada en el paviment. N'hi havia tres, i estaven disposades en forma de triangle, amb un vèrtex al fons de l'absis i els altres dos a tocar de la base de l'altar. Es desconeix a què podrien pertànyer, però potser caldria pensar en un petit retaule.

Durant l'excavació de l'absis va aparèixer, tombada sobre el paviment, una peça de pedra sorrenca de secció trapezoïdal amb un encaix rectangular poc profund a la més gran de les dues cares quadrangulars i sense cap tipus de decoració (fig. 10). Es fa difícil, degut a les seves característiques formals, que aquest element pogués formar part de la mesa de l'altar o bé tractar-se d'una lipsanoteca de pedra; més aviat fa pensar en un capitell mesuliforme com els que solia haver-hi a les finestres romàniques geminades obertes en murs d'amplades grans o sustentant determinats tipus d'arc. Ha estat, tanmateix, impossible deduir-ne la procedència exacta.

La fi de la capella romànica

Una visita pastoral de l'any 1436 ens informa que la capella estava enrunada i que s'autoritzava a traslladar el culte a l'església parroquial de Vidreres, amb el consentiment del vescomte Bernat Joan¹². Es fa difícil pensar que la capella s'hagués enrunat per abandó o per incúria, donat que en aquesta època el castell de Sant Iscle era encara ben actiu; igualment, no es té notícia –ni documental ni arqueològica– de cap fet luctuós (un atac exterior, un incendi...) que hagués pogut afectar l'edifici.

Què podia haver passat? El més probable, tot i que no se'n té informació directa, és que aquest enrunament hagués estat provocat pels forts terratrèmols¹³ que van afectar les comarques gironines els anys 1427 i 1428, amb epicentres a Amer i Olot. Se sap segur que una església força propera, la de Sant Martí de Riudarenes, va quedar totalment destruïda per aquests terratrèmols. Altrament, les excavacions efectuades els anys 2000 i 2001 al castell de Sant Joan de Lloret van detectar unes destruccions i unes reparacions a la fortificació que –amb tota probabilitat– calia relacionar amb els mateixos esdeveniments sísmics¹⁴.

En qualsevol cas, ben aviat s'inicià la reconstrucció del temple, donat que l'any 1449 es concedí una llicència per erigir-hi un altar dedicat als sants Llop i Antoni i al 1462 hi fou beneïda una campana¹⁵. Les excavacions arqueològiques van fer possible la plena documentació arqueològica d'aquesta reconstrucció de la capella de Sant Iscle i, tot i l'escàs volum de materials arqueològics recuperats en els anivellaments corresponents, la datació de la primera meitat del segle XV fou incontestable¹⁶.

No és el moment ara d'entrar amb detall sobre les característiques de la nova capella, però sí que cal comentar que la seva construcció va comportar el desmuntatge de part del vell edifici romànic. El tret més destacable és que la nova capella es va construir amb una orientació totalment diferent de l'antiga, amb l'eix longitudinal en direcció nord-sud, amb el presbiteri a tramuntana i la nau a migdia. Per això va caldre enderrocar bona part de l'estructura de la coberta i el mur de migdia de la capella romànica –o el que en quedava–, i allargar la nova construcció en direcció sud. La runa extreta es va aprofitar per aixecar el nivell de circulació

12. FORMIGA, 2000, p. 5; MARQUÈS, 2000, p. 154.

13. PRADES, 1989, p. 104-105.

14. Les evidències més clares es van localitzar a la banda sud del castell, on la muralla va fer fallida i es va reconstruir, amb la qual cosa es van haver de fer reformes a dues habitacions properes, una de les quals (l'habitació 16) havia estat construïda feia pocs anys (LLINÀS & alii, 2003, p. 165).

15. MARQUÈS, 2000, p. 154.

16. L'estrat d'anivellament del presbiteri de la nova capella (U.E. 1034) no proporcionarà res més que uns pocs fragments de ceràmica reduïda de cuina, igual que un dels dos estrats d'amortització de l'absis de la capella romànica (U.E. 1010). Foren més generosos l'altre estrat d'amortització (U.E. 1007), amb 6 fragments de ceràmica decorada en verd i manganès i un en blau i reflexos, i el que es va excavar a l'exterior i al nord de la capella (U.E. 1011), que denotava un important anivellament del terreny en aquella zona arran de les mateixes reformes; aquest estrat va proporcionar 7 fragments de verd i manganès i 4 de blau valencià.

del nou presbiteri, ubicat a sobre de la nau de la capella romànica. Els murs de tramuntana i de ponent de l'edifici romànic van ser reaprofitats, però no l'absis de la vella capella, que va ser seccionat pel mur perimetral de llevant del nou edifici. Les restes del vell presbiteri quedaren a l'exterior, inutilitzades i degradant-se lentament. És curiós que fossin aquestes restes (semienrunades, però amb la presència

Fig. 8. Porta existent al mur nord, posteriorment paredada, vista des de l'exterior de la capella.

reveladora de la finestra de doble esqueixada i de l'arrencament de la volta de quart d'esfera) les que van acabar despuntant per sobre del munt de runa i vegetació en què va quedar convertida la capella de Sant Iscle després del seu abandó definitiu a la primera meitat del segle XIX. Fou la presència d'aquestes restes, precisament, les que evitaren que es perdés del tot la memòria de l'existència de l'edifici i les que propiciaren que, quan s'iniciaren els treballs de recuperació del conjunt monumental del castell de Sant Iscle, hom anés directament i de bon primer a recuperar-ne la capella.

Fig. 9. Vista de l'absis des del sud, al final de l'excavació. S'hi poden veure l'arrencament de la volta, la finestra, el paviment de calç, les restes de l'arrebossat blanc de la paret i la base de l'altar, tot plegat seccionat per les restes de la paret perimetral est de la posterior segona capella.

Fig. 10. L'element arquitectònic de pedra aparegut sobre el paviment del presbiteri, en el moment de la seva descoberta.

Bibliografia

- AADD, *Els castells catalans*, vol. III, Barcelona, 1971.
- AADD, *Catalunya Romànica*, vol. V, Barcelona, 1991.
- AADD, *Catalunya Romànica*, vol. VI, Barcelona, 1990.
- AADD, *Catalunya Romànica*, vol. VIII, Barcelona, 1989.
- AADD, *Catalunya Romànica*, vol. IX, Barcelona, 1990.
- DOMÈNECH, Antoni Vicenç, *Historia general de los santos y varones ilustres en santidad del Principado de Cataluña*, Girona, 1630.
- FORMIGA, J., "El castell de Sant Iscle de Vidrerres", *El Rec Clar*, 9, 2000, p. 4-5.
- FORMIGA, J., *Vidrerres*, col·lecció "Els pobles de la Selva", Santa Coloma de Farners, 2002.
- LLINÀS, J., "L'excavació arqueològica de la capella del castell de Sant Iscle (Vidrerres, la Selva)", *VIII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Roses, 2006.
- LLINÀS, J., "Primeres excavacions al castell de Sant Iscle: la capella i el pati porticat", *El Rec Clar*, 31, octubre 2005, p. 4-7.
- LLINÀS, J.; MALLORQUÍ, J.; MERINO, J. i MONTALBÁN, C.: *El castell de Sant Joan de Lloret*, col·lecció "Es Frares", 7, Ajuntament de Lloret de Mar, Lloret de Mar, 2003.
- LLINÀS, J. i MERINO, J.: "Sant Iscle, el castell de Vidrerres", *Gavarres*, 7, 2005, p.
- MARQUÈS, J.M.: *Ermites i santuaris de la diòcesi de Girona*, col·lecció Francesc Montsalvatge, 4, Girona, 2000.
- MONTSALVATGE, F. *Nomenclátor histórico de las iglesias parroquiales y rurales, santuarios y capillas de la provincia de Gerona*, XVI, Olot, 1908.
- PLADEVALL, A. i COLL, J.: *En el VII centenario de l'Ajust o sea de la traslación a Breda de las reliquias de San Acisclo y Santa Victoria*, Breda, 1963.
- PONS GURI, J.M., "Un cartulari de la Comanda de la Milícia Hospitalària a Sant Celoni", circular *Archivo Histórico Fidel Fita*, 14, Arenys de Mar, 1962, p. 137.
- PRADES, I.: "Els terratrèmols de la sèrie olotina i el cas de la vila d'Amer", *Quaderns de la Selva*, 2, 1989, p. 103-112.